

Лондар Л. П.

кандидат економічних наук, доцент, радник директора Українського державного центру міжнародної освіти, Київ, Україна, londarlidia@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0873-5664>

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НЕПЕРЕРВНОСТІ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ

Анотація. Особлива чутливість світового освітнього простору до негативних впливів кризових станів (збройних конфліктів, війн, природних катаклізмів, пандемій) стимулює до пошуку ефективних напрямів підвищення стійкості системи освіти до цих викликів. Показниками такої стійкості є: забезпечення неперервності освітнього процесу в несприятливих умовах, уміння адаптуватися до цих умов та ефективно реагувати на їх вплив завдяки дієвому освітньому менеджменту. Виконання таких завдань вимагає швидкої переорієнтації підходів щодо управління освітнім процесом як із боку державного управління на всіх рівнях, так і безпосередньо в закладах освіти. Покращення ситуації з навчанням дітей досягається шляхом переходу на альтернативні форми навчання (дистанційну, змішану, екстернатну), вибір яких залежить від забезпеченості закладів ІТ-технологіями для навчання й Інтернетом. Тому підвищення цифрової спроможності навчальних закладів є одним із пріоритетних напрямів управління освітою. Узагальнення даних та системний аналіз тенденцій управління освітою в Україні в контексті підвищення її стійкості у воєнний час може дати імпульс для подальшого розвитку знань про функціонування освіти й про особливості освітнього менеджменту в екстремальних умовах.

Ключові слова: безперервність освітнього процесу, цифрова компетентність, забезпеченість ІТ-технологіями, інформаційно-технологічна інфраструктура закладів загальної середньої освіти.

JEL classification: I20, I28.

DOI: 10.32987/2617-8532-2023-1-79-92.

Освіта є досить чутливою до різноманітних суспільних збурень, стихійних лих, особливо тих, що супроводжуються масштабними руйнуваннями, значною чисельністю потерпілих, поставлених на межу виживання, велику частину яких становлять діти. Світовий досвід функціонування закладів освіти в кризових умовах, зокрема під час пандемії COVID-19, показав неготовність більшості країн світу до швидкого переходу на дистанційне навчання з різних причин [1]. Такими причина-

ми, зокрема, є: відсутність практики впровадження альтернативних форм освітнього процесу (дистанційної, змішаної) в умовах звичайного функціонування закладів освіти через законодавчі норми щодо навчання з обов'язковим відвідуванням школи (очна форма); невідповідність цифрової інфраструктури нагальним потребам у кризових умовах (як у школах, так і вдома, особливо в групі соціально незахищених сімей); консервативні підходи керівництва закладів освіти, які перешкоджають

© Лондар Л. П., 2023

ширшому впровадженню інновацій в освіті, недостатній рівень використання (а часом і володіння) інструментарію онлайн-навчання з боку вчителів та учнів; недостатньо налагоджені технології й методика оцінювання результатів навчання за умов його проведення в дистанційному режимі. Як наслідок, за даними ЮНЕСКО, на піку захворюваності у 2020 р. у 195 країнах світу було закрито майже всі школи та перервано звичний освітній процес для 1,6 млрд дітей. Особливо несприятливими умовами для функціонування освіти є збройні конфлікти, оскільки в такому разі доступ до освітнього процесу переривається. Міжнародні дані [2] свідчать, що кожна 11-та дитина у світі (загалом 34 млн дітей), яка не відвідує школу, проживає в країнах, де триває збройний конфлікт, і зазнає його негативного впливу та руйнівних наслідків. Наразі до країн, у яких ведуться бойові дії й освіта потерпає від нападів, на жаль, належить і Україна, що зумовило актуальність цього дослідження.

Дослідженню стану освіти в умовах надзвичайних ситуацій, зокрема збройних конфліктів, присвячено праці багатьох науковців, у яких акцентується на негативних впливах таких конфліктів на учасників освітнього процесу та їхнє навчання. Прямі негативні наслідки війни пов'язані зі знищенням інфраструктури закладів освіти, їх інструменталізацією в інтересах сторін конфлікту [3], адже школи часто стають осередками вербування дітей-солдатів [4]. При цьому учні, студенти й викладачі наражаються на небезпеку викрадення чи гвалтування озброєними солдатами [5], викрадення та примусового

вивезення дітей за межі країни з метою насильницького усиновлення, примусового перевиховання, а також поширення тероризму [6].

Велика небезпека для учасників освітнього процесу криється також у пролонгованих наслідках, передусім психологічних [7], серед яких відмова від продовження навчання в постконфліктний період, слабка адаптація учнів-біженців до нових умов, емоційна лабільність, агресивність, порушення сну, низька здатність до концентрації уваги, затяжні депресивні стани зі схильністю до суїцидів. Як наслідок, через відсутність доступу до освітнього процесу, різноманітні перерви в навчанні [8] в учнів і студентів виникають освітні втрати різного ступеня й тривалості [9], що мають здатність до акумуляції та впливу на результати подальшого навчання [10] і, зрештою, на працевлаштування.

Дослідження показують, що гуманітарні кризи під час війни продукують багатовимірні соціально-економічні, психологічні наслідки, тривалість яких вимірюється десятиліттями [11]. Звертає на себе увагу існування причинно-наслідкового зв'язку між тривалістю атак і обстрілів, масовістю жертв та результатами навчання [12] й робочими досягненнями: при вербуванні солдатів освітні втрати становлять майже рік навчання, кваліфікована зайнятість скорочується вдвічі, а доходи зменшуються на третину [13].

Метою дослідження є виявлення особливостей забезпечення освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти (ЗЗСО) в умовах надзвичайних ситуацій (воєнного стану) з виокремленням проблем та заходів щодо їх подолання.

Українська освіта вже тривалий час відчуває тягар перманентних кризових станів, як-от гібридна війна з боку російської федерації з 2014 р., пандемія COVID-19, повномасштабна війна росії проти України з 24 лютого 2022 р., що призвела до гуманітарної катастрофи небачених масштабів. Наслідками цієї війни стали: загибель і травмування дітей, руйнація закладів освіти, відсутність умов для нормального харчування та проживання, внутрішнє переміщення громадян (половину з яких становлять діти) в безпечніші регіони й еміграція за кордон.

За висновком експертів ЮНІСЕФ, напад рф на Україну створив безпосередню та зростаючу загрозу життю й добробуту 7,5 млн українських дітей. Так, за офіційними даними станом на 20 квітня 2023 р., в Україні після року російської агресії 470 дітей загинули та 948 дітей дістали поранення [14], а доля 408 зниклих і 19 393 депортованих дітей не відома [15]. Через масові бомбардування пошкоджено 3 194 заклади освіти та повністю зруйновано 299 закладів [16]. Організація освітнього процесу в ЗЗСО у 2021/2022 н. р. здійснювалася за різними формами навчання, у зручний для здобувачів освіти спосіб, залежно від їх розташування, наближеності до лінії фронту: онлайн (із застосуванням ІТ-технологій і дистанційного доступу на територіях, наближених до місць бойових дій); офлайн (на територіях, віддалених від місць боїв); у змішаному режимі.

За таких обставин ключовим завданням для освітніх управлінців стало забезпечення неперервності освітнього процесу в безпечному для його учасників режимі, що дося-

галось завдяки впровадженню альтернативних форм навчання (переважно дистанційного) починаючи з 2020 р. Уперше, а саме 12 березня 2020 р., дистанційну форму навчання на онлайн-платформі ZOOM було застосовано під час закриття шкіл через пандемію COVID-19. З квітня того ж року стали доступними заняття на платформі «Всеукраїнська школа онлайн». З 11 грудня 2020 р. для забезпечення рівного доступу до освітніх послуг для учнів 5–11-х класів Міністерством освіти і науки України [17] спільно з Українським інститутом розвитку освіти та Міністерством цифрової трансформації України запущено платформу для дистанційного й змішаного навчання (<https://lms.e-school.net.ua>).

Відповідно до основних засад «Положення про дистанційну форму здобуття повної загальної середньої освіти» [18], технології дистанційного навчання визначено окремою формою здобуття повної загальної середньої освіти, застосування яких можливе за різних форм навчання: очної (денної, вечірньої), заочної, мережевої, екстернатної, сімейної (домашньої, педагогічного патронажу), у т. ч. під час карантину та інших надзвичайних ситуацій. Найприйнятнішою з міркувань безпеки формою освіти під час повномасштабної війни (як і під час пандемії COVID-19) було дистанційне навчання: після 24 лютого 2022 р. лише Закарпатська та Львівська області здійснювали навчання за очною або змішаною формами [19].

Дистанційне навчання, на яке змушені переходити ЗЗСО в кризових умовах, має свої переваги й недоліки [20]. Зокрема, в умовах во-

енного стану таке навчання дало змогу закінчити навчальний рік за українськими програмами не лише школярам-ВПО, а й тим, котрі опинилися за кордоном, адже для нього характерні відсутність географічних і часових обмежень; ширші можливості щодо впровадження нових методичних розробок, контролю якості навчання, одночасного засвоєння матеріалу; економія коштів за рахунок орендних, транспортних витрат та переходу від паперового до електронного діловодства. Водночас якість освітнього процесу за дистанційного навчання погіршується. Це відбувається як з об'єктивних (недостатній рівень володіння педагогічними працівниками й учнями навичками роботи на дистанційних платформах та освітніх сервісах; обмеженість або відсутність фінансових і технічних ресурсів – застарілі моделі телефонів, комп'ютерів, відсутність камер для онлайн-трансляції, перевантаження й обмеженість доступу до Інтернету), так і суб'єктивних (недостатня матеріальна мотивація педагогів, низький рівень самоорганізації та бажання до навчання учнів) причин.

Звичайно, здатність забезпечити якісну освіту на національному рівні, тим більше в кризових умовах, залежить від реалізації комплексних заходів щодо підтримки інноваційних розробок у сфері освіти, передусім організаційного, правового й фінансового характеру [21]. Ключовими чинниками впливу на якість дистанційної освіти в таких умовах, зокрема, є: ступінь розвитку інформаційно-технологічної інфраструктури в закладах освіти, наявність електронних ресурсів та інструментів [22], здатність учнів і педагогічних пра-

цівників до освоєння нових цифрових технологій. Зрозуміло, що розв'язання таких завдань потребувало зміни підходів до управління освітою, наприклад, не лише ефективного використання ресурсного та кадрового потенціалу, а й підвищення якості управління, насамперед за рахунок посилення інноваційного складника в галузі освіти.

За результатами аналізу окремих показників у динаміці впродовж 2019–2022 рр., які впливають на організацію дистанційного навчання та його якість (рис. 1), можна відзначити позитивну тенденцію щодо забезпечення технологічної інфраструктури, що вказує на правильність акцентів в управлінських рішеннях у кризових умовах. Зокрема, порівняно з 2019 р. частка шкіл, підключених у 2020 р. до мережі Інтернет за допомогою як широкосмугового доступу (ШСД), так і бездротового доступу збільшилася в 1,7 раза, а у 2021 р. порівняно з 2020 р. – у 1,2 раза. У 2022 р. відповідні показники становили по Україні загалом 17,1 та 7,4 % загальної кількості шкіл [23].

Найкращою ситуація за цими показниками впродовж охопленого періоду є в Київській області (забезпеченість доступу за допомогою ШСД зростала з 21,55 % у 2019 р. до 32,7 % у 2022 р., бездротового доступу – з 10,78 до 17,4 %) та в м. Києві (підключення ЗЗСО до Інтернету за допомогою ШСД за аналізований період збільшилося у 2,3 раза, до 38,1 % загальної кількості шкіл у 2022 р., бездротового доступу – з 6,65 % у 2019 р. до 18,2 % у 2022 р.). У критичній зоні за забезпеченням доступу до мережі Інтернет опинилися школи західних регіонів України, що зумов-

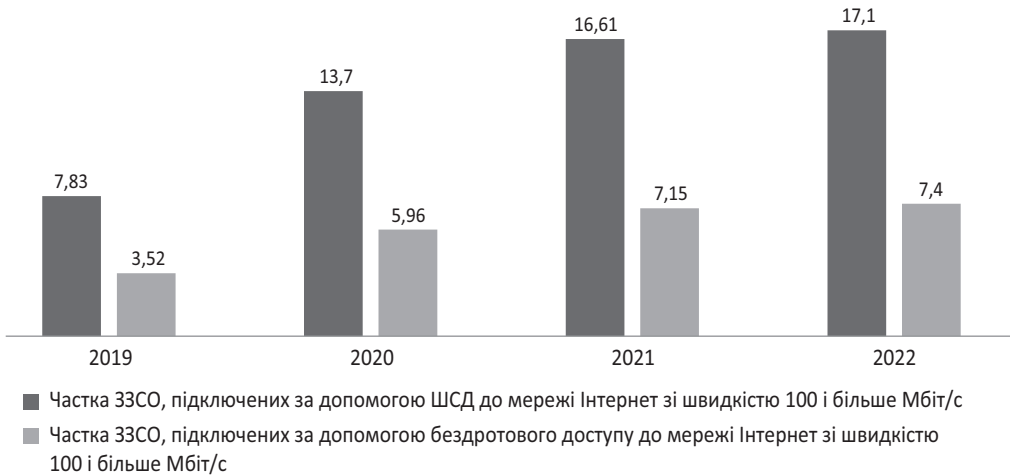

Рис. 1. Динаміка забезпеченості ЗССО доступом до Інтернету у 2019–2022 рр., %
Побудовано автором за даними МОН України.

лено передусім технічними труднощами прокладання мережі в гірській місцевості. Зокрема, у 2019 р. частка забезпечення ЗССО доступом до мережі Інтернет зі швидкістю 100 і більше Мбіт/с за допомогою ШСД в Івано-Франківській області становила 3,36 %, Закарпатській – 3,61 %, Львівській – 3,52 %. І хоча протягом наступних років на західних теренах спостерігалася загалом позитивна тенденція (наприклад, у Закарпатській області за період 2019–2022 рр. підключення до мережі Інтернет за допомогою ШСД зросло в 5,4 раза, а бездротового доступу – у 7,3 раза), Івано-Франківська область залишається в гіршому становищі: частка забезпечення доступу до мережі Інтернет зі швидкістю 100 Мбіт/с за допомогою ШСД у 2022 р. у цьому регіоні дорівнює лише 6,8 %.

В умовах дистанційного навчання ключову роль відіграє наявність доступу учасників освітнього процесу до цифрового обладнання, що використовується в навчанні. Варто

наголосити, що стан забезпеченості учасників освітнього процесу в Україні технічними засобами (рис. 2) залишає бажати кращого, оскільки впродовж 2019–2022 рр. ці процеси не відрізнялися позитивною динамікою. У розрізі регіонів найбільша чисельність учнів на один комп'ютер, підключений до мережі Інтернет у ЗССО, припадає на Закарпатську (25 осіб у 2019 р., 20 осіб у 2020 р. і 23 особи у 2022 р.) та Рівненську (в межах 20–22 осіб) області. За чисельністю педагогічних працівників на один портативний пристрій у критичній зоні традиційно перебувають Івано-Франківська (від 7 осіб у 2019 р. до 5 осіб у 2022 р.) і Закарпатська (6 осіб у 2019 р. та 4 особи у 2022 р.) області.

Надзвичайно важливою ланкою в забезпеченні безперервності навчання в умовах надзвичайних ситуацій є рівень володіння цифровими компетенціями педагогічними працівниками та доступність до впровадження їх стандартів як у містах,

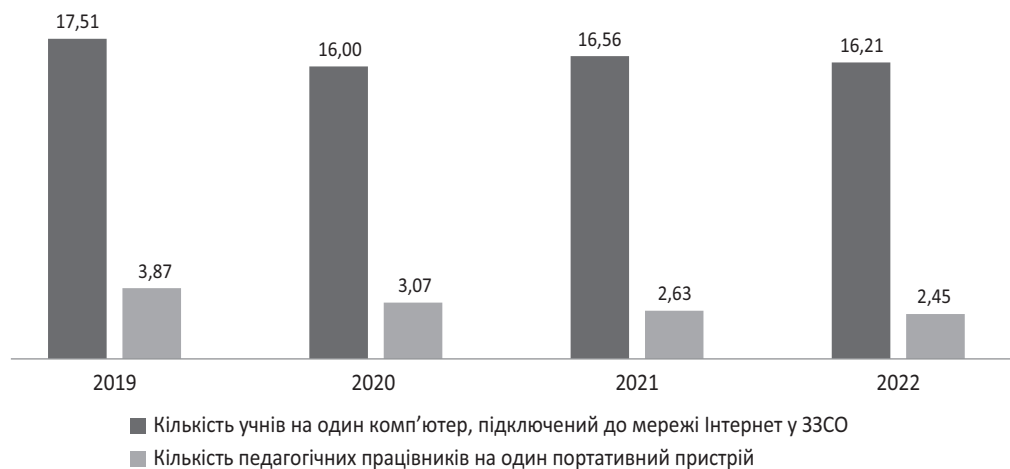

Рис. 2. Динаміка забезпечення учасників освітнього процесу технічними засобами для онлайн-навчання за 2019–2022 рр., осіб

Побудовано автором за даними МОН України.

так і в сільській місцевості. МОН України [24] у грудні 2020 р. розроблено й затверджено професійні стандарти за кваліфікаціями «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти», «Вчитель закладу загальної середньої освіти», «Вчитель з початкової освіти (з дипломом молодшого спеціаліста)», де передбачено низку вимог щодо інформаційно-цифрових компетентностей педагогів цих категорій, необхідних для якісного проведення освітнього процесу.

Як показує практика, володіння технологіями з боку освітян потрібно покращувати: наразі професійно володіють пошуковими системами 21,5 % педагогів, а на рівні базового користувача – 25 % [25]. Підвищенню рівня цифрової грамотності вчителів сприяють такі форми комунікації, як конференції, форуми, круглі столи, дискусійні панелі між освітянами, курси професійного розвитку, випуск методичних рекомендацій тощо. Зо-

крема, для підвищення цифрової грамотності на платформі «Дія. Цифрова освіта» [26] розміщено 9-серійний освітній серіал «Цифрові навички для вчителів» інформаційного спрямування та фінального тестування. З метою визначення рівня цифрових компетентностей педагогічних працівників і планування їх подальшого професійного зростання Міністерством цифрової трансформації України на порталі «Дія. Цифрова освіта» також запущено національний тест із цифрової грамотності вчителів.

Аналіз результатів проведеного Державною службою якості освіти України онлайн-опитування [27] дає підстави стверджувати, що найпоширеніші форми взаємодії учасників освітнього процесу під час дистанційного навчання (таблиця) відповідають загальним тенденціям цифрового розвитку освітньої галузі в Україні.

На думку дослідників [28], у процесі дистанційного навчання педаго-

**Форми взаємодії учнів і педагогів за дистанційного навчання
в Україні, %**

Форми взаємодії	Частота використання
Канали зв'язку педагогічних працівників з учнями під час організації дистанційного навчання	
Спілкування через месенджери (Viber, WhatsApp та ін.)	96,9
Спілкування в телефонному режимі	83,6
Спілкування за допомогою електронної пошти (надсилання вчителем завдань та відправлення учнями виконаних робіт)	69,8
Спілкування через Zoom, Skype чи подібні засоби відеоконференції	65,6
Використання спеціальних навчальних програм (Google Class, Learningapps та ін.)	62,1
Щоденний дистанційний перегляд учнями презентаційних матеріалів із предметів, підготовлених педагогами за темами до кожного уроку	57,7
Форми оцінювання навчальних досягнень учнів закладу загальної середньої освіти за онлайн-навчання	
Виконання самостійних письмових робіт (диктантів, творів, презентацій тощо) з подальшим відправленням їх учителю	93,9
Тестування з предметів на онлайн-платформах	76,9
Запис відео- та/або аудіовідповідей учнів із подальшим відправленням їх учителю	65,8
Усні опитування з предметів у телефонному режимі	61,0
Виконання письмових робіт (самостійних, творчих робіт, диктантів) в онлайн-режимі	58,2
Усні опитування в онлайн-режимі	52,0
Захист проєктів (робіт) в онлайн-режимі	39,7

Складено автором за результатами опитування, проведеного Державною службою якості освіти України.

гічні працівники віддають перевагу таким ресурсам: «На Урок» (74,4 %), авторським урокам на каналі YouTube (75,8 %), «Всеосвіта» (64,6 %), «Всеукраїнська школа онлайн» (38,7 %), EdEra (33,3 %), авторським матеріалам блогів учителів (28,4 %), відкритим онлайн-урокам (27,2 %), Learning.ua (24,7 %), Prometheus (19,85 %). Найчастіше спілкування між учасниками дистанційного освітнього процесу відбувалося через месенджери (Viber, Whatsapp та ін.), у телефонному режимі, електронною поштою та через Zoom, Skype. Оцінювання результатів навчання переважно здійснювалося шляхом відправлення вчителю самостійно виконаних письмових робіт, онлайн-тестування з предметів і відео- або аудіозаписів

відповідей із подальшим відправленням їх учителю.

Аналіз оперативних даних МОН України щодо форм навчання у функціонуючих ЗЗСО показав [29], що з початку повномасштабної війни росії з Україною в переважній більшості закладів навчання проводилося із застосуванням дистанційної форми: у березні 2022 р. кількість таких ЗЗСО становила 10 500 од., у квітні – 11 574 од. За змішаною формою навчання в березні минулого року відбувалось у 40 ЗЗСО, у квітні – у 59 ЗЗСО. Активна підготовка до нового 2022/2023 н. р., яка передбачала передусім створення безпечних умов навчання (облаштування захисних споруд різних видів у мережі освітніх закладів, вплинула

на динаміку форм навчання в ЗЗСО (рис. 3): з вересня 2022 р. до січня 2023 р. кількість шкіл із дистанційною формою навчання зменшилася із 7 124 од. у жовтні до 4 608 од. у січні 2023 р.

Водночас зросло число освітніх закладів зі змішаною (з 4 529 од. у вересні до 4 608 од. у січні поточно-

го року) та очною (з 3 115 од. на початку навчального року до 3 955 од. у січні 2023 р.) формами навчання.

Відповідна динаміка спостерігалася щодо чисельності учнів, охоплених різними формами навчання у функціонуючих ЗЗСО (рис. 4).

Як бачимо, за даними станом на 21 січня 2023 р. порівняно з вереснем

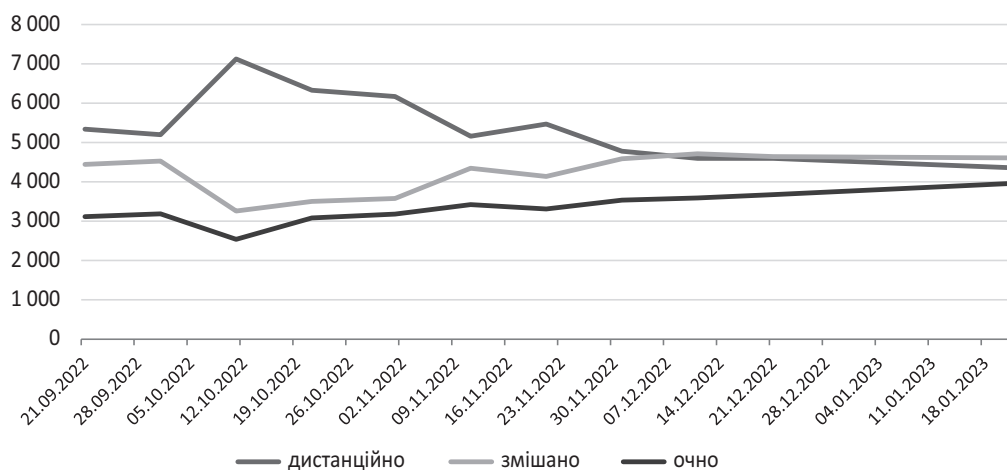

Рис. 3. Динаміка кількості функціонуючих ЗЗСО за формами навчання протягом вересня 2022 р. – січня 2023 р., од.

Побудовано автором за даними МОН України.

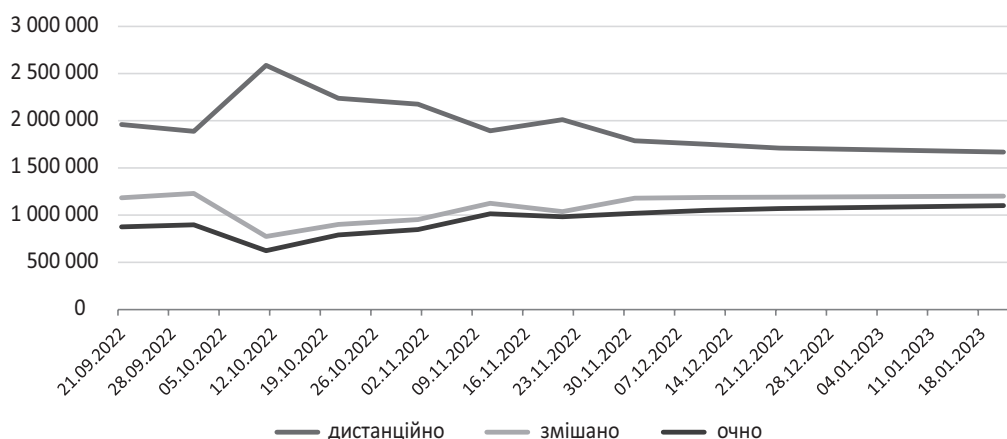

Рис. 4. Динаміка чисельності учнів, охоплених різними формами навчання, протягом вересня 2022 р. – січня 2023 р., осіб

Побудовано автором за даними МОН України.

2022 р. чисельність здобувачів середньої освіти з використанням дистанційної форми навчання зменшилася на 1 959 742 особи, до 1 668 466 осіб. Водночас спостерігається позитивна динаміка щодо інших форм освіти: чисельність здобувачів освіти з очним навчанням збільшилася на 224 791 особу, до 1 100 993 осіб, а зі змішаним навчанням – на 17 600 осіб, до 1 201 364 осіб. Такі тенденції, на наш погляд, зумовлені посиленням безпекової складової в закладах освіти; перевантаженням учнів, які опинилися за кордоном (подвійне навантаження відзначають близько 25 % здобувачів); відсутністю можливості для онлайн-навчання через обов'язковість відвідування місцевих шкіл і збіг графіків навчання (за кордоном продовжують перебувати 510 405 учнів); технічними умовами (недостатня забезпеченість комп'ютерним обладнанням, доступом до якісного Інтернету) тощо.

Очевидними наслідками порушення нормального режиму навчання в Україні є освітні втрати й освітні розриви, які потребують розроблення чіткого механізму їх вимірювання, оцінювання можливих наслідків і визначення комплексних заходів з їх подолання.

Забезпечення безперервності та якості навчання в кризових умовах вимагає швидкої переорієнтації підходів до управління освітнім процесом як із боку освітніх управлінців

усіх рівнів, так і безпосередньо в закладах освіти. Оперативне реагування на виклики воєнного часу, зокрема щодо вирішення нагальних організаційних, технічних і фінансових питань у контексті забезпечення безперервності освітнього процесу, передбачає ефективне освоєння управлінських технологій, інструментів, посилення координації та співпраці шкільних адміністрацій, державних відомств (органів управління у сфері освіти, служб захисту дітей), органів місцевого самоврядування, громадських організацій, міжнародних партнерів.

Дистанційне та змішане навчання в умовах воєнного стану дають можливість зберегти неперервність навчального процесу. Необхідними кроками для запровадження й підвищення якості дистанційного та змішаного навчання в умовах воєнного стану є подальше вдосконалення освітнього менеджменту за такими напрямками: поліпшення інноваційної інфраструктури в ЗЗСО; розширення портфеля сучасних інструментів для навчання й оцінки результатів; посилення цифрової грамотності здобувачів освіти та педагогічних працівників; підвищення рівня фінансування ЗЗСО, зокрема середньої заробітної плати вчителів як мотиваційного чинника для покращення професійного рівня; активізація процесів сертифікації педагогічних працівників тощо.

Список використаних джерел

1. Pietsch M., Tulowitzki P., Cramer C. Innovating teaching and instruction in turbulent times: The dynamics of principals' exploration and exploitation activities. *Journal of Educational Change*. 2022. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10833-022-09458-2>.

2. Disaster management. A world where all children are safe from disaster. *World vision*. 2022. URL: <https://www.wvi.org/our-work/disaster-management>.
3. Education and conflict: The role of education in the creation, prevention and resolution of societal crises – Consequences for development cooperation. *GTZ*. 2004. URL: <https://reliefweb.int/report/world/education-and-conflict-role-education-creation-prevention-and-resolution-societal>.
4. *Shakya A.* Experiences of children in armed conflict in Nepal. *Children and Youth Services Review*. 2011. Vol. 33. Iss. 4. P. 557–563. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2010.08.018>.
5. *O'Malley B.* Education under attack, 2007: a global study on targeted political and military violence against education staff, students, teachers, union and government officials, and institutions. *UNESCO*. 2007. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000186303>.
6. Russia's systematic program for the re-education and adoption of Ukraine's children. *Conflict Observatory*. 2023. URL: <https://hub.conflictobservatory.org/portal/apps/sites/#/home/pages/children-camps-1>.
7. *Cervantes-Duarte L., Fernández-Cano A.* Impact of armed conflicts on education and educational agents: A Multivocal Review. *Revista Electrónica Educare*. 2016. Vol. 20. № 3. P. 1–24. DOI: <https://doi.org/10.15359/ree.20-3.12>.
8. *Hanushek E. A., Woessmann L.* The economic impact of learning losses. *OECD*. 2020. URL: <http://www.oecd.org/education/The-economic-impacts-of-coronavirus-covid-19-learning-losses.pdf>.
9. *Angrist N., Djankov S., Goldberg P., Patrinos H.* The loss of human capital in Ukraine. *Global Economic Consequences of the War in Ukraine: Sanctions, Supply Chains and Sustainability* / L. Garicano, D. Rohner, B. Weder di Mauro (Eds.). 2022. P. 169–174. URL: <https://cepr.org/chapters/loss-human-capital-ukraine>.
10. *Kecmanovic M.* The short-run effects of the Croatian War on education, employment, and earnings. *Journal of Conflict Resolution*. 2013. Vol. 57. Iss. 6. P. 991–1010. DOI: <https://doi.org/10.1177/0022002712454268>.
11. *López H., Wodon Q.* The economic impact of armed conflict in Rwanda. *Journal of African Economies*. 2005. Vol. 14. Iss. 4. P. 586–602. DOI: <http://dx.doi.org/10.1093/jae/eji021>.
12. *Akbulut-Yuksel M.* Children of war: The long-run effects of large-scale physical destruction and warfare on children. *Journal of Human Resources*. 2014. Vol. 49. Iss. 3. P. 634–662. DOI: <https://doi.org/10.3368/jhr.49.3.634>.
13. *Blattman C., Annan J.* The consequences of child soldiering. *The Review of Economics and Statistics*. 2010. Vol. 92. № 4. P. 882–898. URL: <https://www.jstor.org/stable/40985800>.
14. Злочини вчинені в період повномасштабного вторгнення рф. *Офіс Генерально-го прокурора*. 2023. URL: <https://www.gp.gov.ua/> (дата звернення – 04.04.2023).
15. Державний портал «Діти війни». URL: <https://childrenofwar.gov.ua/> (дата звернення – 04.04.2023).
16. Інтерактивна мапа «Освіта під загрозою» / М-во освіти і науки України. URL: <https://saveschools.in.ua/> (дата звернення – 04.04.2023).
17. Всеукраїнська школа онлайн / М-во освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/vseukrayinska-shkola-onlajn>.
18. Деякі питання організації дистанційного навчання : наказ Міністерства освіти і науки України від 08.09.2020 № 1115. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0941-20#Text>.
19. Освіта України в умовах воєнного стану : інформ.-аналіт. зб. / ДНУ «Інститут освітньої аналітики». 2022. URL: https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/education-of-ukraine_2022.pdf.

20. Кириленко В. І., Чалюк Ю. О. Оцінка готовності країн до дистанційного навчання. *Піазовський економічний вісник*. 2022. Вип. 1 (30). С. 24–33. DOI: <https://doi.org/10.32840/2522-4263/2022-1-4>.
21. Пермінова С. О. Створення EdTech стартапів як фактор розвитку онлайн-освіти. *Ефективна економіка*. 2021. № 3. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2021.3.82>.
22. Kofi A.-A. E-learning, resilience and change in higher education: Helping a university cope after a natural disaster. *E-Learning and Digital Media*. 2017. Vol. 14. Iss. 5. P. 259–274. DOI: <https://doi.org/10.1177/2042753017751712>.
23. Основні освітні статистичні дані / ДНУ «Інститут освітньої аналітики». URL: <https://iea.gov.ua/naukovo-analitichna-diyalnist/analitika/osnovni-czyfry-osvity/> (дата звернення – 08.04.2023).
24. Затверджено профстандарт вчителя початкових класів, вчителя закладу загальної середньої освіти і вчителя з початкової освіти / М-во освіти і науки України. 2020. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/zatverdzheno-profstandart-vchitelya-pochatkovih-klasiv-vchitelya-zakladu-zagalnoyi-serednoyi-osviti-i-vchitelya-z-pochatkovoyi-osviti>.
25. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні : монографія / за заг. ред. В. Г. Кременя. Київ, 2021. DOI: <https://doi.org/10.37472/NAES-2021-ua>.
26. Дія. Цифрова освіта: національна онлайн-платформа для розвитку цифрової грамотності. URL: <https://osvita.diiia.gov.ua/>.
27. Аналітична довідка щодо організації дистанційного навчання у закладах загальної середньої освіти в умовах карантину / Державна служба якості освіти України. 2020. URL: <https://tinyurl.com/3u6z2ccm>.
28. Бандура З. Л., Криль Я. Я., Дудник С. В. Аналіз рівня розвитку цифрової компетентності учасників освітнього процесу: виклики воєнного часу. *Академічні візії*. 2023. № 17. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/231>.
29. Огляд поточного стану сфери освіти і науки України в умовах російської агресії (станом на січень 2023 року) / М-во освіти і науки України. 2023. URL: <https://drive.google.com/file/d/19UxynvPVEXMVfwoUJcuxNirP1UWiXgSX/view> (дата звернення – 05.04.2023).

Lidia Londar

Ph. D. (Economics), Associate Professor, Ukrainian State Center for International Education, Kyiv, Ukraine, londarlidia@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0873-5664>

ENSURING THE CONTINUITY OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN UKRAINE DURING WARTIME

Abstract. *In emergencies, especially in wartime, new challenges are being posed to the education system, which have both a direct negative impact on the functioning of the network of institutions and participants in the educational process and long-term consequences. The article shows that the period of wartime education in Ukraine was preceded by changes in approaches to educational management, such as the active implementation of IT technologies (provision of computers for students and teachers, school access to high-speed Internet, etc.) during the COVID-19 pandemic. Pre-war activities and experience seem to have contributed not only to the provision of education during the war, with an emphasis on the transition to non-traditional forms of learning (distance learning, mixed learning), but also to the improvement of the educational process in the 2022/2023 academic year (during the war). Although education in crisis situations is of obvious interest to scholars, the practical experience of schooling during wartime in Ukraine has not been sufficiently studied, and its generalization can give further impetus to the development of our knowledge of the functioning of education in emergencies. The purpose of our study is to identify the features of facilitating the educational process in general secondary education institutions under these conditions, highlighting the problems, factors impacting the formation of resilience to challenges and measures to overcome them. The study used general scientific and special research methods. In particular, a review of scientific literature on related topics was conducted, a systematic approach was applied (to formalize the content of the functioning of the education system during the war); methods of statistical comparative analysis of statistical and administrative information, as well as appropriate methods of synthesis; graphical method (for the purpose of visual and schematic presentation of theoretical and practical results of the study). Improving the quality of education under martial law, and solving organizational, technical and financial issues to ensure the continuity of the educational process, involves the effective development of management technologies and tools, strengthening coordination and cooperation between school administrations, government agencies (education authorities, child protection services), local governments, NGOs, and international partners.*

Keywords: *continuity of the educational process, digital competence, provision with IT technologies, information technology infrastructure of general secondary education institutions.*

References

1. Pietsch, M., Tulowitzki, P., & Cramer, C. (2022). Innovating teaching and instruction in turbulent times: The dynamics of principals' exploration and exploitation activities. *Journal of Educational Change*. Retrieved from <https://link.springer.com/article/10.1007/s10833-022-09458-2>.
2. World vision. (2022). *Disaster management. A world where all children are safe from disaster*. Retrieved from <https://www.wvi.org/our-work/disaster-management>.
3. GTZ. (2004). *Education and conflict: The role of education in the creation, prevention and resolution of societal crises – Consequences for development cooperation*. Retrieved from

<https://reliefweb.int/report/world/education-and-conflict-role-education-creation-prevention-and-resolution-societal>.

4. Shaky, A. (2011). Experiences of children in armed conflict in Nepal. *Children and Youth Services Review*, 33(4), 557-563. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2010.08.018>.

5. O'Malley, B. (2007). Education under attack, 2007: a global study on targeted political and military violence against education staff, students, teachers, union and government officials, and institutions. *UNESCO*. Retrieved from <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000186303>.

6. Conflict Observatory. (2023). *Russia's systematic program for the re-education and adoption of Ukraine's children*. Retrieved from <https://hub.conflictobservatory.org/portal/apps/sites/#/home/pages/children-camps-1>.

7. Cervantes-Duarte, L., & Fernández-Cano, A. (2016). Impact of armed conflicts on education and educational agents: A Multivocal Review. *Revista Electrónica Educare*, 20(3), 1-24. DOI: <https://doi.org/10.15359/ree.20-3.12>.

8. Hanushek, E. A., & Woessmann, L. (2020). The economic impact of learning losses. *OECD*. Retrieved from <http://www.oecd.org/education/The-economic-impacts-of-coronavirus-covid-19-learning-losses.pdf>.

9. Angrist, N., Djankov, S., Goldberg, P., & Patrinos, H. (2022). The loss of human capital in Ukraine. In L. Garicano, D. Rohner, B. Weder di Mauro (Eds.), *Global Economic Consequences of the War in Ukraine: Sanctions, Supply Chains and Sustainability* (pp. 169-174). Retrieved from <https://cepr.org/chapters/loss-human-capital-ukraine>.

10. Kecmanovic, M. (2013). The short-run effects of the Croatian War on education, employment, and earnings. *Journal of Conflict Resolution*, 57(6), 991-1010. DOI: <https://doi.org/10.1177/0022002712454268>.

11. López, H., & Wodon, Q. (2005). The economic impact of armed conflict in Rwanda. *Journal of African Economies*, 14(4), 586-602. DOI: <http://dx.doi.org/10.1093/jae/eji021>.

12. Akbulut-Yuksel, M. (2014). Children of war: The long-run effects of large-scale physical destruction and warfare on children. *Journal of Human Resources*, 49(3), 634-662. DOI: <https://doi.org/10.3368/jhr.49.3.634>.

13. Blattman, C., & Annan, J. (2010). The consequences of child soldiering. *The Review of Economics and Statistics*, 92(4), 882-898. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/40985800>.

14. Office of the Prosecutor General. (2023). *The crimes were committed during the full-scale invasion of the russian federation*. Retrieved from <https://www.gp.gov.ua/> [in Ukrainian].

15. Children of war. (2023). Retrieved from <https://childrenofwar.gov.ua/>.

16. Ministry of Education and Science of Ukraine. (2023). *Education under threat*. Retrieved from <https://saveschools.in.ua/> [in Ukrainian].

17. Ministry of Education and Science of Ukraine. (n. d.). *All-Ukrainian school online*. Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/tag/vseukrayinska-shkola-onlajn> [in Ukrainian].

18. Ministry of Education and Science of Ukraine. (2020). *Some issues of distance learning organization* (Order No. 1115, September 8). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0941-20#Text> [in Ukrainian].

19. SSI "Institute of Educational Analytics". (2022). *Education of Ukraine under martial law*. Retrieved from https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/education-of-ukraine_2022.pdf [in Ukrainian].

20. Kyrylenko, V., & Chaliuk, Yu. (2022). Assessment of country readiness for distance learning. *Pryazovskyi economic herald*, 1(30), 24-33. DOI: <https://doi.org/10.32840/2522-4263/2022-1-4> [in Ukrainian].

21. Perminova, S. (2021). Creation of EdTech startups as a factor of online education development. *Efektivna ekonomika*, 3. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2021.3.82> [in Ukrainian].
22. Kofi, A.-A. (2017). E-learning, resilience and change in higher education: Helping a university cope after a natural disaster. *E-Learning and Digital Media*, 14(5), 259-274. DOI: <https://doi.org/10.1177/2042753017751712>.
23. SSI "Institute of Educational Analytics". (2023). *Basic educational statistical data*. Retrieved from <https://iea.gov.ua/naukovo-analitichna-diyalnist/analitika/osnovni-chyfyry-osvity/> [in Ukrainian].
24. Ministry of Education and Science of Ukraine. (2020). *Professional standards for primary school teachers, general secondary education teachers and primary education teachers have been approved*. Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/news/zatverdzheno-profstandart-vchitelya-pochatkovih-klasiv-vchitelya-zakladu-zagalnoyi-serednoyi-osviti-i-vchitelya-z-pochatkovoyi-osviti> [in Ukrainian].
25. Kremen, V. H. (Ed.). (2021). *National report on the state and prospects of education in Ukraine*. Kyiv. DOI: <https://doi.org/10.37472/NAES-2021-ua> [in Ukrainian].
26. Diia. Digital Education. (n. d.). Retrieved from <https://osvita.diia.gov.ua/> [in Ukrainian].
27. State service of education quality of Ukraine. (2020). *Analytical reference on the organization of distance learning in institutions of general secondary education in quarantine conditions*. Retrieved from <https://tinyurl.com/3u6z2ccm> [in Ukrainian].
28. Bandura, Z. L., Kril, Ya. Ya., & Dudnyk, S. V. (2023). Analysis of the level of digital competence development of education process participants: challenges in wartime. *Academic Visions*, 17. Retrieved from <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/231> [in Ukrainian].
29. Ministry of Education and Science of Ukraine. (2023). *Overview of the current state of education and science in Ukraine in terms of russian aggression (as of January 2023)*. Retrieved from <https://drive.google.com/file/d/19UxynvPVEXMVfwoUJcuxNirP1UWiXgSX/view>.